

Bir Osmanlı münevverinin tıp ve hekimlere yönelik değerlendirmeleri

Bilal Kemikli

Sivas'ta doğdu. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden 1990 yılında mezun oldu. 1998 yılında "Doktor" unvanını aldı. 2002 yılında doçent oldu. AÜ, YYÜ ve SDÜ'de görev yaptı. Halen UÜ İlahiyat Fakültesi'nde akademik çalışmalarını sürdüren Kemikli'nin, Sun'ullâh-ı Gaybî: Hayâtî-Eserleri-Şiirleri (Akçağ Yay., Ankara, 2000), Sun'ullâh-ı Gaybî Divânı: İnceleme Metin (M. E. B. Yay., İstanbul, 2000), Oğlanlar Şeyhi İbrahim-Müfid ü Muhtasar (Kitabevi Yay., İstanbul, 2003), Şâir Şeyhülislâm Arif Hikmet Beyefendi: Hayâtî-Eserleri-Şiirleri (M. E. B. Yay., Ankara, 2003) ve Dost İliinden Gelen Ses, Tasavvuf Edebiyatı Araştırmaları (Kitabevi Yay., İstanbul, 2004) isimli kitapları ile Türk Tasavvuf Edebiyatı ve Türk-İslâm Medeniyeti alanında yayınlanmış çeşitli makaleleri ve tebliğleri bulunmaktadır.

Merhum Prof. Dr. Ali Haydar Bayat'ın aziz hatırasına...

Dîvân şâiri, insânî doğrudan doğruya etkileyen sağlık sorununa karşı ilgisiz kalmamıştır. Bunda onun, hayatının belirli bir döneminde hastalığı bizzat tecrübe etmesi ve sağlıklı ilgili yaşadığı bu tecrübeden yaranmasının etkisi olabilir. Her ne kadar bu şiir, şâirin beninden çok öte mutlak bir sübjektif evrene sahip olsa da içinde yaşanan hâl sanat eserinde kendisine yer bulacaktır. Burada divan şairinin sağlık konusunu şiirinde nasıl ele aldığı meselesi tartışılmayacaktır². Ancak bu şiir geleneği içerisinde önemli bir yere sahip olan Nâbî'nin tıp ilmine ve hekime yüklediği anlam kısaca değerlendirilecektir.

Divan şiiri geleneği içerisinde başlı başına bir ekol olan hikemî tarzın en önemli temsilcisi Nâbî (1642-1712), ünlü mesnevîsi *Hayriyye*³de tıp ilmine ve hekimlere ilişkin bazı değerlendirmeler yapmaktadır. oğlu Ebu'l-Hayr Mehmet Çelebi'ye bireysel deneyimleri ve gözlemleriyle ulaştığı hayata ilişkin tecrübî bilgileri öğretmeyi ve ahlâkî ilkelere ilişkin öğütler vermeyi amaçlamaktadır. Bu eserinde şâir, oğlunun "*var ile yokun aracı*" (NH 294) ve "*Allah'ın sofrası*" (NH 295) olan ilmi öğrenmesini tenbih ederken ilimlere ilişkin bir kısım değerlendirmeler de yapmaktadır. Bu değerlendirmelerinde, ilmî bir çevreden gelen ve ken-

disi de ilmî açıdan donanımlı olan şâir, oğluna ve onun nezdinde yaşadığı dönemdeki genç kuşağa, ilme ilişkin bir bakış açısı sunarak çeşitli vesilelerle dinî ve aklî ilimlere dâir kısa bilgiler vererek hangi ilmin daha mühim olduğu hususunda rehberlik etmektedir⁴. Bununla birlikte otuz beş bölümden meydana gelen eserinde, öğrenilmesi tavsiye edilen ilimlerden sadece tabâbet "*Mebhas-ı Lâzime-i Hikmet ü Tıp*" konu başlığı ile başlı başına bir fasılda ele almaktadır. Bu durum onun tabâbeti önemsemesinin yanında, eserin yazıldığı dönem ve toplumda tıp ilmine yüklenen değeri ortaya koymak bakımından da önemlidir.

Burada öncelikle tıp bilimine yüklenen anlamı tahlil etmek gerekir. Nâbî'nin nazarında tıp, sadece sağlığı koruyan (hıfzu's-sıhha) ve hastalıkları tedavi eden bir bilim değildir. Tıp her şeyden önce hikmet kavramıyla birlikte anılmaktadır. Hikmet, etimolojik olarak, kötülüğün engellenmesi ve iyiliğin elde edilmesi anlamlarına gelir. Semantik düzlemde pek çok tanımı olmakla birlikte en çok üzerinde durulan tanımıyla hikmet, sözde (teori) ve davranışta (pratik) tam ve eksiksiz isabettir⁵. Teorisi ve pratiği ile eksiksiz bir ilim olmak durumunda olan tıp ilmi ile hikmet arasında bir ilişki kurulmuştur. Bu genel kabul dolayısıyla ki, şiirlerde daha çok *tabîb* şeklinde kullanılan *doktor* kelimesi yerinde günümüzde bile

hakîm demektedir. Günümüzde galatı meşhûr olarak hekim şeklinde kullanılmakta olan hakîm, kelime olarak işleri gereği gibi sağlam ve kusursuz yapan anlamına gelmektedir. Bu bakımdan insan sağlığını korumayı iş edinen doktorun, öncelikle hakîm olması gerekir. Mamafih şâir konu başlığını *Mebhas-ı Lâzime-i Hikmet ü Tıp (Tıp ve Hikmet'in Gerekliliği Bahsi)* şeklinde vererek tıp kavramıyla hikmet arasındaki aynılığa veya yakınlığa işaret etmektedir.

Şaire göre öğrenilmesi mutlak zorunlu (farz) iki ilim vardır; biri din ilimleri, ötekisi tıptır. Din ilimlerinin öğrenilmesinin farzıyeti hususunda her hangi bir tartışma bulunmamaktadır. Ancak bedenler (ilm-i eb-dân)⁶ olarak nitelendirdiği tıp biliminin öğrenilmesinin zorunluluğu, dinî emir ve tek-liflerin yerine getirilmesi için gerekli olan sağlıklı beden ve ruh halinin tahakkukuna matuftur. Diğer bir ifade ile tıp ilmi iki temel görevi dolayısıyla öğrenilmesi zorunludur: Bu görevlerin ilki bu ilmin insan sağlığını korumayı ve hasta bedenleri tedavi ederek sağlığına kavuşturmayı amaçlamasıdır; ikincisi ise, muhterem bir varlık olan insanı bedenî ve ruhî yapısı itibarıyla inceleyerek anlamlandırmasıdır. Bu bakımdan insanı konu edinen tıp, "akvâ-yı mühimmât-ı fû-nûn", yani ilimlerin en önemlisidir (NH 1549). Bu zorunlu bilgiyi tahsil eden kim-selere *hakîm* denilir. Hakîmin bulunmadığı

bir beldede yaşamak, şairimize göre, caiz değildir (NH 1550). Burada ısrarla yaşamak, insanın kendi nefisini telef etmekten öte bir anlam taşımaz (NH 1551).

Tıp ilminin öğrenilmesine dinî literatürün en kuvvetli kavramlarından biri olan farz kavramıyla açıklık getiren şair, bu ilmin kaynağını da ontolojik olarak kutsalla ilişkilendirmektedir. Bu husus kendisi de bir hekim olan şair Nidâî ()'de hem varlığı itibarıyla (ontolojik) hem de bizzat bir vahiy gibi sağlığa ilişkin temel öğretilerin bizatihi Tanrı tarafından va'zedildiği şeklinde açıkça ifadelendirilmektedir (). Demek ki geleneksel tıbbî öğretisi, hem temel umdeleri hem de tedavi usul ve erkânı itibarıyla kutsalla ilişkilidir. Mamafih Nâbî, Tanrı'nın şifaya sebep olan ilaç için gerekli maddî ve bitkisel hammaddeleri yarattığını (natûra medikatrix) ifade ederek (NH 1552), Tanrı lütfu olan bu maddeleri değerlendirerek insanlara şifa sunan tabîbi hâzık (usta) olarak nitelendirir (NH 1553). Günümüz ifadesiyle uzman doktor yerinde kullanılan tabîbi hâzık, her şeyden önce yaptığı işle kutsal isimlerden olan eş-Şâfî'nin tecellisine mazhâr olmuş kişidir.

Tabîbi hâzık, sadece yaptığı işe ilişkin eğitim alan hakîm değildir. O tababetin yanında pek çok ilimden ve sanattan da nasip lenmek durumundadır (NH 1554). Peki hâzık olmak için gerekli olan ilimler ve sanatlar hangileridir? Nâbî bu soruyu cevaplandırırken, aynı zamanda hâzık hakîmin temel özelliklerini de ortaya koymaktadır. Ona göre hâzık doktorun öğrenmesi gereken ilimler şunlardır: hikmet (felsefe-tasavvuf), hey'et (astronomi), nahv (gramer), sarf (dilbilim) ve Arapça. Bunları bilmenin yanında, kendi alanıyla alakalı olarak hem işinin teorisini bilmeli ve hem de pratiği güçlü olmalıdır. Bilhassa sinir sistemine ilişkin yetkin bir bilgiye sahip olması gerekir. Disiplinler arası teorik bilgilenmenin yanında kuvvetli bir pratiğe sahip olan hakîm, sadece bu özellikleri ile hâzık olarak nitelendirilemez. Bunların dışında nabız muayenesiyle hastalığı anlaya bilecek bir melekeye sahip olması, bütün ilaçların ve köklerine bir farmakolog hassasiyeti ile müdrük olması, insan vü-

cûdunun fizyolojisine ve anatomisine vâkîf olması ve böylece tedavi uygulamalıdır.

*Evvelâ hikmet ü hey'et lâzım
Nahv ü sarf u 'Arabîyyet lâzım
Hem müccerrih ola hem ehl-i kitâb
Ola dâna-yı havâssı a'sâb
Nabzdan eyleye teşhîs-i 'araz
Ola sebbâbesi câsûsı maraz
Tab'ı eczâ-yı 'akâkiri bile
Kışver-i cismde tedbîri bile*
(NH 1555-1558)

Tıp ilmi, öğrenilmesi farz olan bir ilimdir. Ancak bu ilim, diğer ilimlerle takviye edilip tecrübe ile takviye edildiğinde gerçek anlamda tahsil edilmiş olacaktır. Hâzık doktorun iki temel özelliği şudur; tedbirilik ve araştırmacılık. Nitekim tıp ilmi statik bir ilim değil, gelişme ve yeniliklere açık bir ilimdir. Bu yüzdendir ki, aynı hastalığa sahip her hasta için verilen istatistikî temelleri olan bir çeşit tedavi şekli olsa bile, hâzık hekim her hastasını yeni bir vak'a ile karşı karşıyaymış gibi tetkik ve tahlil ederek ona göre tedavi uygulamak durumundadır. Bunun içindir ki o, bilgisizlikle yeni hastalıklara davetiye çıkartmamak için ilaç vererek tedavi ederken çok daha dikkatli olur (NH 1559). Bununla birlikte kânuna⁷ uygun tedavi uygulamalarında bulunmalı, hastayı denek olarak kullanmamalıdır. Böyle yaparsa, yani hastaya usulsüz tedavi uygulayıp henüz ilmen olgunlaşmamış kendi tedavi tecrübelerini hastanın üzerinde kullanması halinde, cehaletin kan saçan neşteri olmuş ve kutsal bir lütf olan insan yaşamını kedere boğmuş olur. İşte bu yaklaşım, geleneksel tababetin, günümüzde modern tıp konteksi içerisinde tartışılan gelen tıbbî etik sorununa önemli bir cevap niteliğindedir.

*İde kânun ile tedbîr-i devâ
İtmeye tecribeye halkı fidâ
İtmeye nişter-i cehli hun-rîz
Olmaya râh-zen-i 'ömr-i 'azîz*
(NH 1561-1562)

Nâbî hâzık olarak nitelendirdiği iyi tabibi anlatırken, kendisini geliştiremeyen ve bilinenleri tekrardan öteye geçemeyen müte-tabbîbi de tavsif eder. Bu üslup onun, geleneksel form içerisinde tanımın kuvvetlendirilmesine (hadd-ı tâm) imkân sağlayan "her şey zıddıyla kâimdir" ilkesinden yararlandığını gösterir. Esasen kötü olanı tavsif, iyinin daha belirgin bir şekilde ortaya çık-

masını sağlayacaktır. Nitekim şairin müte-tabbîbi kavramıyla tavsif ettiği işinin ehli olmayan doktor tipide toplum içerisinde görülen bir gerçektir. Mütetabbîbi, aslında tabibliğe bihakın vâkîf olmamakla birlikte tecrübesiz ve yeterli eğitim almamış hakimliğe hevesli kişidir (NH 1564). Bu kişi kendisin doktor sanmaktadır; ancak hakîkatten ise, amansız bir hasta ve bir gariptir (NH 1565-1566). Bunlar tıpla ilgili bir şey bilmemektedirler; ama o bir şeydir. Şairin ifadeyle, tıp ilmine dair bir harf öğrenmiş olmakla birlikte kendisini Platon seviyesinde otoriter görmektedir.

Bir niçe harf-i tababet kapmış

Kendüyi nakd-ı Felâtun yapmış (NH 1567)

Nâbî'nin hiciv ve tehzîl oklarını yönelttiği mütetabbîbi bir zihniyetin bariz bir göstergesidir. Bu zihniyet, "ben oldum" zihniyetidir. Nitekim şair bu gibi kişilerin narsist yönlerin vurgu yaparak, bunların Sokrat'ı nazarı dikkate almadıklarına ve Hipokratın da ancak kendilerine çırak olabileceğini düşündüklerini ileri sürmektedir (NH 1568). Baştan aşağıya cehalet timsali olmakla birlikte, bilgece tavırlar takınarak ve tababete ait kavramları yalan yanlış kullanarak sosyete arz-ı endâm ederler (NH 1569-1573). Bu türden insanların yegane amacı akçe kazanmak ve şöhrete ulaşmaktır; hakimlik bu amacın tahakkuku için sadece bir vasıtanın ibaretidir (NH 1575). Fikri sâbit olduğu için işi ehlienden öğrenerek kendisini geliştiremez. Bu yüzden de hastalara şifa vesilesi olacağı yerde, yanlış tedavi yöntemleri dolayısıyla onları öldürür (NH 1576-1586).

Nâbî, dönemindeki hekimlerin ekserisinin mütetabbîbi olduğunu ileri sürmektedir⁸. Bu eleştirel nitelendirmeleri, şairin yaşadığı dönemdeki tıbbin teorik ve pratik yönleri ve gündemdeki sorunları konteksiinde mütalaa edilmesi mümkündür. Konuya bu açıdan bakıldığında, ilmiyedeki çözülmeye paralel olarak, tababette de ehil olmayan kimselerin iş başında olduklarına dikkatlerimizi çekmektedir. Şu halde XVII, yüzyıl tıbbinin en temel sorunu tıbbî eğitimidir. Nitekim geleneksel tıbbin temel kaynaklarından olan klasik tıbbî birikimden yararlanılmadığı (NH 1567-8), tıp dilinin mühim derecede değişikliğe uğradığını (NH 1569-70) ve bütün bunlara bağlı olarak da hakim zihniyetinde para ve şöhret lehinde bir

Nâbî'nin nazarında tıp, sadece sağlığı koruyan (hıfzu's-sıhha) ve hastalıkları tedavi eden bir bilim değildir. Tıp her şeyden önce hikmet kavramıyla birlikte anılmaktadır. Hikmet, etimolojik olarak, kötülüğün engellenmesi ve iyiliğin elde edilmesi anlamlarına gelir. Semantik düzlemde pek çok tanımı olmakla birlikte en çok üzerinde durulan tanımıyla hikmet, sözde (teori) ve davranışta (pratik) tam ve eksiksiz isabettir.

çözülmenin olduğuna işaret etmektedir (NH 1575). Bu dönemdeki zihniyet çözülmesini doktor hasta ilişkileri ekseninde tahlil eden şair, oğluna mümkün olduğu kadar bu mütetabbiblerden kaçınmasını ve bedenini onlar için deneme tahtası yapmamasını salık verir (NH 1588). Eğer mutlaka bir hekime gitmesi gerekirse, onların içerisinde en ehveni şer olanına müracaat etmesini önermektedir. Ama öncelikle tıbbı nebevîden de yararlanarak sağlığını koruyucu tedbirler geliştirmesini, mümkün olduğu kadar perhiz yapmayı, nisan ayında kan aldırmasını ve sıcak şerbet içmesini tavsiye eder (NH 1589-1599). Şaire göre esas olan sağlığın korunmasıdır; onu yitirdikten sonra geri kazanmak güçtür. Bölümü Tanrı'nın oğluna esenlik lütfetmesi niyâzi ile tamamlayan şair, dönemi içerisinde tıbbın sosyo-kültürel durumuna ve tababetin değişen paradigmasına ilişkin önemli bir malzeme sunmaktadır⁹.

Nihayet, tıp ilminin önemine atıfta bulunarak, bu ilimde derinleşerek tabîb-i hâzık olmanın ehemmiyetine değinen şair, döneminde bu sıfatı haiz bir hekim bulunmadığına da işaret eder. Bu sebepten oğlu Ebu'l-Hayr Mehmet Çelebi'ye bilhassa sağlığını korumaya özen göstermesini tavsiye eder. Sonra da çocuğu için şu duayı yapar: Hak, sana sağlıklı uzun bir ömür versin ve seni doktorlara muhtaç etmesin!

Hak seni itmeye muhtâc-ı hakîm

Tûh- 'ömr ile vire tab'-ı selîm (NH 1600)

* Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi.

1 Hikmet kelimesinin farklı anlamları için ayrıntılı olarak bkz: İlhan Kutluer, M. Sait Özervarlı, Ferhat Koca, Mustafa Kara, "Hikmet", *DİA*, XVII, İstanbul, 1998, 503-519,

2 Esasen bu makale, daha ewel yayınlanan "Divan Şiirinde Sağlık", *Osmanlılarda Sağlık- I* (Ed. Dr. Coşkun Yılmaz-Dr. Necdet Yılmaz, İstanbul, 2006, 299-319) adlı makaleden yola çıkılarak hazırlanmıştır. Osmanlı şairinin tababete yaklaşımına dair geniş okuma yapmak isteyenler söz konusu makaleye ve oradaki referanslara müracaat edebilirler.

3 Bu çalışmada Mahmut Kaplan'ın hazırladığı *Hayriyye-i Nâbî (İnceleme-metin)* (Ankara, 1995) isimli eser incelemeye esas alınmıştır; NH, eserin kodu verilen rakam ise beyit numarasını işaret etmektedir.

4 Şâir, "*Mattab-ı Dâniş-i Envâ-ı Ulûm*" başlığında ilim ve ilim çeşitlerine ilişkin değerlendirmeler yapmaktadır. Bu bölüm döneminin ilim anlayışını vermesi bakımından da önemlidir. bkz. NH 284-326.

5 Hikmet kelimesinin farklı anlamları için ayrıntılı olarak bkz: İlhan Kutluer, M. Sait Özervarlı, Ferhat Koca, Mustafa Kara, "Hikmet", *DİA*, XVII, İstanbul, 1998, 503-519,

6 Esasen bedenlerin ilmi (ilm-i ebdân), günümüzde tıp biliminin içerisinde mütalaa edilen anatomidir. Şair de bu kelimeyi özelde anatomi, genelde tıp için kullanmaktadır.

7 Buradaki kanun hukûkî ilkeler olarak okunabildiği gibi, İbni Sina'nın kitabı *Kânûn*

olarak da mütalaa edilebilir. Her halükarda doktor, kanunlara uygun tedavi vermenin yanında, o dönemin temel tıp kaynağı olan *Kânûn*'daki ilkeleri gözardı etmemelidir.

8 Bu konuda farklı bir okuma için bkz: Selim Kadioğlu, "Nâbî'nin Hayriyyesinin Mebhas-ı Lâzime-i Hikmet ü Tıp Bölümü: Şair Gözüyle 17. Yüzyıl Osmanlı Tıbbına Eleştirel Bir Bakış", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi*, (İstanbul 12-15 Nisan 1999), Tebliğler, TTK-IRCI-CA-TUBİTAK, İstanbul, 1999, 417-435.

9 Kadioğlu, agm, 434.